

## ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПОХОВАНЬ СКІФСЬКИХ НОМАРХІВ

*Аналізуючи особливості соціальної структури скіфського суспільства автор приходять до висновку, що на даному етапі наукового знання визначити поховання скіфських номархів серед великого масиву курганів скіфської аристократії неможливо.*

*К л ю ч о в і с л о в а:* кургани, надмогильні споруди, тричленний поділ скіфської орди, удільно-лествична система, ранньофеодальні утворення, номи, номархи.

Перш ніж розглядати поставлене нами питання, необхідно, хоча б у загальному вигляді зупинитися на характеристиці суспільного ладу скіфів.

Відразу ж необхідно зазначити, що дана проблема завжди була і є предметом жвавих дискусій. Багато в чому ці суперечки зумовлювалися не тільки потребами наукового розвитку, але й, на жаль, і тими ідеологічними догмами, які панували в той або інший час.

Мабуть найбільш вільним, завдяки відсутності тиску яких-небудь сталих схем, був у цьому питанні основоположник сучасного скіфознавства М.І. Ростовцев, погляди якого донині помітно впливають на сучасне осмислення скіфської історії.

Саме М.І. Ростовцев, розглядаючи характеристику скіфського суспільства у своїй відомій роботі, виданій в 1918 р. і перевиданій в 2002 р. (Ростовцев 1918; 2002) помітив значну подібність його структури до структури Хозарського каганату і Золотої Орди, що дозволило трактувати його як військово-феодальну державу (Ростовцев 2002, с. 37—39).

Дійсно, сама система організації скіфської орди (розподіл Скифії, на чолі якої стояв верховний цар, на три царства, які, у свою чергу, ділилися на номи) зовні досить нагадує феодальну. Якщо вона й відрізнялася від феодального суспільства в його класичному вигляді (що, у принципі, само собою досить розмите визначення), заслуга М.І. Ростовцева, безсумнівно, полягає в тому, що він першим підкреслив своєрідність устрою скіфського суспільства порівняно з іншими, більш відомими на той час державними утвореннями давнини — насамперед, грецькими полісами й Римом. Треба зазначити, що у наші часи, з появою в історичній науці й соціології такого поняття як «прафеодальне суспільство» або «ранньофео-

дальне суспільство», висновки М.І. Ростовцева виглядають досить актуальними.

Однак із встановленням радянської влади єдиною правильною у вітчизняній скіфології була визнана марксистсько-ленінська теорія розвитку суспільства, що передбачає стадіальний його розвиток, заснований на еволюції системи виробничих відносин.

Природно, порівнювати суспільний лад скіфів з феодальним стало вже неможливо за визначенням, оскільки це ніяк не вписувалося в прокрустово ложе п'яти послідовних суспільно-економічних формацій. Тому вибір для вчених того часу був невеликий — трактувати скіфське суспільство як первіснообщинне на стадії його розкладу («військова демократія») або ж як рабовласницьке.

Якщо до першого погляду схилилися у своїх працях С.А. Семенов-Зусер (Семенов-Зусер 1931), В. Равдонікас (Равдоникас 1932, с. 5 сл.), С.О. Жебелева (Жебелев 1953, с. 87 сл.), то до другого — такі відомі вчені як О.П. Смирнов (Смирнов 1966, с. 59), Б.М. Граков (Граков 1950), О.І. Тереножкін (Тереножкин 1966), у якійсь мірі — М.І. Артамонов (Артамонов 1972, с. 62; 1974, с. 143).

Однак прихильники другого погляду порізно визначали час формування скіфської рабовласницької держави. О.І. Тереножкін вважав, що вона почала сформуватися вже в період передньоазійських походів і остаточно оформилася в VI ст. до н. е., Б.М. Граков відносив початок такого процесу до кінця V ст. до н. е., а остаточне його завершення пов'язував з епохою Атея. М.І. Артамонов шукав джерела скіфської державності в історії пізньоскіфського царства в Криму.

Як відомо, в 50—70 рр. XX ст. серед радянських істориків розгорнулася широка дискусія щодо азіатського способу виробництва (Никифоров 1975, с. 6—12), яка призвела до значної лібералізації підходів щодо усталених раніше

схем. Не можна не зазначити, що радянські історики, змушені корегувати свої висновки з тим або іншим положенням марксизму, розпочали свою дискусію під «захисною парасолькою» роботи К. Маркса, яка багато в чому дійсно випереджала свій час і була присвячена формам, які передували капіталістичному виробництву (<http://www.marxism-leninism.pagod.ru/Library/Marx/Marx3.htm>). У ній згадувалася й окрема «азіатська» форма власності. В іншій роботі — «К критике политической экономии», К. Маркс пише, що, загалом, азіатський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний, способи виробництва можна позначити як прогресивні етапи економічної суспільної формації (Маркс 1959, с. 7).

На жаль, надалі «теоретики марксизму» значно спростили лінію розвитку суспільства, накреслили К. Марксом, звівши її до зовні простої «п'ятичленки», виключивши, тим самим, багатоваріантність історичного розвитку.

Яскравим прикладом нових віянь стали роботи відомого історика Л.С. Васильєва, зокрема його стаття про вождівство як протодержавне утворення (Васильєв 1981).

За його визначенням (Васильєв 1981, с. 175), вождівство або чіфдом — це структура, що заснована на принципах конічного клану, очолювана сакралізованим лідером і знайома із соціальною стратифікацією. На відміну від держави, ця структура позбавлена ще легалізованого примусу і насильства. Її головною функцією є адміністративно-економічна.

Перебіг цієї дискусії позначився й на розвитку скіфознавства. Під впливом робіт Б.Д. Шелова (Шелов 1972) і А.М. Хазанова (Хазанов 1972), як прямо пише про це О.І. Тереножкін, він вже у 1977 р. (Тереножкін 1977) визнав помилковими свої колишні погляди й охарактеризував скіфське суспільство як ранньокласове.

Яким же було ранньокласове скіфське суспільство?

У цьому зв'язку необхідно коротко зупинитися на частці рабства в соціально-економічній структурі скіфського суспільства. Єдиним достовірним джерелом, що підтверджує наявність у скіфів інституту рабства, є розповідь Геродота (IV, 2) про якихось сліпих рабів (згадування про їхню сліпоту є, імовірно, неправильним трактуванням інформації, викладеної його скіфськими співрозмовниками), які доїли кобилиць. Іншими словами, тут ідеться про суто патріархальне рабство.

Суперечить тезі про широке поширення рабства й сюжет про вбивство скіфами кожно-

го сотого бранця (Herod. IV, 62), тобто потенційного раба. Це цілком зрозуміло — адже навіть можливості «експорту» рабів були на той час досить обмеженими. За спостереженням Ю.В. Павленко (Павленко 1990), велику потребу в невольниках відчували лише ті грецькі поліси, економіка яких орієнтувалася на зовнішній ринок (Милет, Самос, Афіни та ін.). Водночас в давньогрецькому світі переважало дрібне селянське виробництво, яке у великій кількості рабів не було зацікавлене.

Однак, ґрунтуючись на даних про застосування рабської праці у середньовічних кочовиків, О.І. Тереножкін вважав (Тереножкін 1977, с. 18), що рабство у скіфів могло бути більше поширене, ніж про це свідчать писемні джерела. Водночас раби могли використовуватися не тільки в домашньому, але й у скотарському господарстві.

Таким чином, у скіфів, за О.І. Тереножкіним, очевидно простежується співіснування двох устроїв — феодального, що пронизував усі ієрархічні рівні власне скіфського суспільства від верховного владики до рядового номада, і рабовласницького, що базувався на підневільній праці, де використовувалися як раби полонені супротивники.

Усе це нагадує феодально-рабовласницький устрій, який Л.С. Васильєв і І.А. Стучевський (Васильєв, Стучевський 1966) виділили як одну з форм докапіталістичних суспільств. Подібні погляди мав і О.І. Тереножкін (Тереножкін 1977, с. 25).

На нашу думку, скіфське суспільство було ближчим до ранньофеодального, яке відрізнялося багатоукладністю (Гуревич 2007, с. 196—197). Втім, як справедливо зазначили Л.С. Васильєв і І.А. Стучевський у дискусії про моделі і еволюції докапіталістичних суспільств, комбінація рабовласницького й феодального устроїв у різних ситуаціях була неоднаковою (Васильєв, Стучевський 1966, с. 87). На наш погляд, у скіфському суспільстві явно превалював феодальний устрій.

Як і інші подібні суспільні організації, воно ускладнювалося пережитками родоплемінного ладу (наприклад, заснована на вигаданій кривній спорідненості усіх скіфів родоплемінна структура скіфської орди) і елементами рабовласництва.

Ранньофеодальний устрій у скіфів ґрунтувався, насамперед, на комбінації колективної власності на землю із приватною власністю на худобу (Бунятян 1984; 1985), що зумовлювало особисту незалежність кожного члена суспіль-

ства, у тому числі й рядових общинників, здатних самостійно господарювати. Як свідчать етнографічні дані, для цього середня кочова родина повинна була мати близько 20—25 голів худоби в умовному перерахунку на коней (Масанов 1995, с. 39).

Природно, прошарок рядових общинників не був однорідним у майновому сенсі (Бунятян 1985а, с. 91—97). На одному його полюсі перебував нечисленний, судячи з археологічних даних, прошарок безкінних скіфів, які не мали навіть кибитки (Схолии к комедиям Аристофана, ст. 941) — чи то раби, прийняті до складу патріархальної родини, чи то рядові общинники, що втратили з якихось причин своє майно. На протилежному полюсі перебувала найбільш заможна й також досить незначна частина рядових скіфів, які наближалися за своїми статками до скіфської знаті. Цілком імовірно, ними були очільники скіфських родів і, відповідно, поводирі родових військових підрозділів, або глави великих родин<sup>1</sup>, що склалися з двох—трьох поколінь та їх численних слуг, до яких входили бідні родичі та домашні раби.

Загал рядових скіфів складався з «восьминогих» Лукіана (Скиф и гость, 1), тобто власників кибитки, пари волів і певної кількості худоби, необхідної для нормального існування родини.

Однак усі скіфи, незалежно від їхнього майнового стану, були, насамперед, воїнами — предмети озброєння, хоча б їхній мінімальний набір з вістер стріл, виявлено в 97,4 % скіфських чоловічих поховань (Бунятян 1985а, с. 92). Це давало їм відносну особисту свободу, обмежену, однак, потребами всієї кочової спільноти.

Вершину скіфської піраміди посідали верховний цар і його найближчі сподвижники з числа вищої скіфської аристократії. Серед них були царі двох менш значних царств<sup>2</sup> і володарі номів, під якими, імовірно, слід розуміти великі військово-племенні підрозділи скіфської орди. Усі вони, мабуть, були пов'язані своїм походженням із правлячим родом.

<sup>1</sup> За С.О. Плетньовою (Плетнева 2010, с. 139) у половців такі родини — «кош» чи «аїл», не були рівновеликими за численністю та багатством. Залежно від низки економічних та позаекономічних причин (зокрема від ступеня знатності родини) усі вони знаходилися на різних шаблях ієрархічної драбини. У деяких випадках глава такої родини наближався за своїм соціальним та майновим станом до глави роду.

<sup>2</sup> Вірогідно, три «царства», на котрі поділялася скіфська орда, можна досить умовно порівняти з улусами більш пізніх монголо- і тюркомовних кочовиків.

Створення тричленної адміністративно-військової структури Скіфії (два «крила» і «центр» або, як позначив Геродот (Herod., IV, 62; IV, 120) зрозумілішими грекам термінами — три царства-басилеї, одне з яких — «велике»), було пов'язане, відповідно до скіфської етногенетичної легенди (версія Г—1 за Д.С. Раєвським) з іменем Колоксія, що розділив Скіфію між трьома синами. Тим самим сакралізувалася сама існуюча система, оскільки Колоксай символізував на космологічному рівні одну зі сфер світобудови (Грантовский 1960, с. 9), а сам тричленний розподіл Скіфії був втіленням на соціально-політичному рівні ідеальної тричленної моделі світу (Раевский 1977, с. 72).

Практично ж у скіфів, як і у інших кочовиків, поштовхом до формування тріадної військово-політичної організації був розклад первіснообщинних відносин, виділення знатних і правлячих родів.

У кочових суспільствах з їхньою характерною, організованою за родоплеменним принципом, структурою, за такою ж схемою будувалися відносини панування й залежності між родовою знаттю й рядовими членами общини. При цьому слабшим племенам приділялося особливе місце — як правило «ліве крило» — у рамках вже відносно єдиної родоплеменної структури кочового союзу. Так формувалася основа — два нерівноправні «крила» майбутньої тріадної організації. На відміну від останньої, така організація одержала назву «дуальної». Формування тричленної організації на основі дуальної відбувалося в момент завоювання кочовиками нових груп населення — у випадку зі скіфами йдеться про кіммерійців. З виділенням «центру», цієї найбільш привілейованої частини кочового суспільства, тріадна організація остаточно оформлювалася й ставала знаряддям панування правлячої верхівки («центру»), яка опиралася на «природних» підданих (зазвичай, «праве крило» нової орди), над тільки не підкореними групами населення, об'єднаних у «лівому крилі» нової військово-політичної організації (Карагодин 1984, с. 26—34).

Водночас праве крило виконувало функцію постійного війська, ліве — військового ополчення, а центр — органу військово-політичної влади (Стратанович 1974). На нашу думку (Мурзин 2014, с. 81—82), «центр» або «головне царство» на чолі з верховним царем скіфської орди становили царські скіфи, праве «крило» їхні «природні» піддані — скіфи-кочовики, а ліве крило — нащадки підкорених кіммерійців, за яких ми вважаємо скіфів-ґеорґої. У цьому зв'язку важливим

є погляд видатного іраніста В.І. Абаєва (Дискуссионные проблемы... 1980, с. 102—130), який запропонував скіфів-*γεωργοί* вважати не «скіфіми-землеробами» як перекладався цей термін раніше з давньогрецької мови, а розуміти як огречену назву скіфів-«gau-vaга», тобто тих, що розводять скот. Крім того слід зауважити, що царські скіфи, скіфи-кочовики і скіфи-*γεωργοί*, вірогідно, мали власну досить складну родоплемінну структуру — щось на кшталт родоплемінної структури трьох казахських жузів — «*Уш Алаш*» (Масанов 1995, с. 55—64), родоначальниками котрих були три сини Алаш—хана, міфічного прабатька казахського народу (Валиханов 1985, с. 308). Саме такі племінні угруповання, що входили до складу трьох скіфських «царств», імовірно, і слід вважати Геродотовими номами.

Якщо зі стратифікацією курганних поховань рядових скіфів, як ми зазначали раніше, нині особливих проблем не виникає, то з виділенням серед курганних пам'яток скіфської аристократії курганів того або іншого рангу справа набагато складніша.

Для прикладу візьмемо пам'ятки кінця V — IV ст. до н. е., досліджені на території Північного Причорномор'я, тобто пам'ятки епохи найвищого розквіту північнопричорноморської Скіфії.

У свій час Б.М. Мозолевський (Мозолевський 1979, с. 152, 157, табл. IV) розділив кургани скіфської знаті на чотири групи залежно від висоти курганного насипу, зазначивши, що ранг похованих у них осіб не можливо визначити лише за цією ознакою.

Г.М. Курочкін (Курочкин 1980) запропонував розширити список ознак, що визначають ранг осіб, похованих у курганах кочової аристократії. До нього він включив: трудові витрати при спорудженні поховальних комплексів; кількість супровідних людських поховань; кількість супровідних кінських поховань; багатство поховального інвентарю, а саме кількість виробів із коштовних металів.

Безумовно, усі ці моменти (крім «багатства інвентарю») знайшли своє відображення при аналізі найвідоміших поховань скіфської знаті, наприклад кургану Чортотлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 144).

Разом з тим, не можна погодитися з Ю.В. Болтриком, який зводить проблему ранжування курганів вищої скіфської аристократії практично лише до порівняння працездатності на спорудження курганного насипу (Болтрик 2004; 2013, с. 199). По суті, такий підхід практично не відрізняється від бачення Б.М. Мозолев-

ського — адже абсолютно зрозуміло, що чим вищим був насип, тим більше праці було витрачено на його зведення.

При цьому дослідник (Болтрик 2004, с. 88) на підставі обсягів курганних насипів виділив кілька категорій курганів вищої скіфської аристократії: 1) кургани верховних царів (117—82 тис. м<sup>3</sup>); 2) кургани членів царської родини (?) (40—36 тис. м<sup>3</sup>); 3) родичів царя (?) (13—11 тис. м<sup>3</sup>); 4) ковпаконосців<sup>3</sup> «першого рівня» (7,7—6,6 тис. м<sup>3</sup>); 5) ковпаконосців «другого рівня» (4,2—2,4 тис. м<sup>3</sup>). Потім Ю.В. Болтрик висловив думку про те, що кожному рангу відповідає певна кількість візків матеріалу для зведення насипу, більше того, на його думку, мало місце державне регулювання рівня поховальних почестей залежно від соціального рангу померлих (Болтрик 2004, с. 86, 89)<sup>4</sup>.

Тим часом, так зв. «**курганні насипи**» були досить складними архітектурними спорудами. Ця теза не викликає зараз ніяких заперечень. Докладніше продемонструємо це на прикладі кургану Чортотлик.

Основним матеріалом, використаним при його зведенні, були пластини дерну. За спостереженням німецьких палеогрунтознавців М. Кламма, Г. Фіброка й Б. Мейера (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 306) для його будівництва знадобилося б 70 тис. м<sup>3</sup> ґрунту, тобто трохи менше, ніж припускав Ю.В. Болтрик. Це означає, що із цією метою був зрізаний дерн на площі близько 35 га, причому його брали в безпосередній близькості від кургану, що будувався. Споруду з дерну було укріплено трьома концентричними клиновидними прошарка-

<sup>3</sup> За Лукіаном (Лукиан. Скиф или гость, 1) — *πλοφόριχοι* (пілофорів) — тобто тих, хто носить особливий головний убір, що у вільному перекладі може означати «ковпаконосців». Проте гостроконечні повстяні шапки, як свідчать матеріали торевтики та образотворчого мистецтва, були притаманні всім кочовикам Великого Степу у скіфські часи. Імовірно, тут ідеться про осіб, традиційні убори яких доповнювалися особливим декором. Унікальним у цьому сенсі є головний убір «Золотої людини» з кургану Іссик (Акишев 1978, с. 43—46). Проте, як слушно зауважив А.М. Хазанов (Хазанов 1975, с. 181), ми не знаємо, ідеться у розповіді щодо пілофорів про всю скіфську аристократію, чи про якусь її частину.

<sup>4</sup> Ми не бажаємо проводити недоречні аналогії, проте чітка регламентація поховальних почестей представникам скіфської знаті, яку запропонував Ю.В. Болтрик, мимоволі викликає у пам'яті асоціації з набагато пізнішими радянськими традиціями — когось з державних і партійних діячів належало ховати на Новодівочому кладовищі, когось — у Кремлівській стіні, когось — біля Кремлівської стіни, а в виключних випадках тіла поміщали в Мавзолей.



ми, які звужувалися до верху. Вони склалися з ґрунту того ж походження, що був утрамбований або втоптаний у зволоженому стані для надання йому необхідної твердості.

Природно, для подібного будівництва залучалося багато людей. Ми не знаємо, та й чи ледь довідаємося точну їхню кількість, однак можемо припустити, що були задіяні представники всіх великих підрозділів скіфської орди, об'єднані під владою великого царя Скіфії, похованого в Центральній гробниці Чортomlaка.

Такий висновок дозволяє зробити спостереження відомого фахівця античної архітектури С.Д. Крижицького, який вивчав залишки кам'яної вертикальної стіни (до 2,5 м заввишки), що оточувала надмогильну споруду Чортomlaка і завдяки якій складалося враження, що надмогильний пагорб спирається на високий кам'яний цоколь, який візуально відокремлював курган від навколишнього рельєфу.

С.Д. Крижицький, аналізуючи кладку найбільш збереженої ділянки цієї стіни завдовжки близько 40 м, виявив як мінімум сім так зв. «захваток», тобто ділянок стіни, що зводилися одночасно різними групами будівельників з використанням різної техніки (кладка постеліста однорядна й іррегулярна з різним ступенем однорідності) із застосуванням каменю різних порід (вапняк або сірий граніт) і різного розміру. Таким чином, тільки в будівництві цієї порівняно невеликої ділянки стіни (загальний розмір приблизно 80 × 90 м) брало участь сім груп людей, що володіли різною технікою кам'яної кладки.

Природно, при підрахунку робочих витрат, витраченої на спорудження поховального комплексу, необхідно зважувати на розміри підземних поховальних споруд, характерних для кінця V — IV ст. до н. е. — так зв. скіфських катакомб.

Втім їхня глибина не є визначальним чинником. Це пояснюється тим, що глибина<sup>5</sup> підземних споруд залежала не стільки від побажань «архітектора кургану» (а наявність таких фахівців у кочовиків у нас не викликає сумніву), скільки від особливостей ґрунту, у якому вирубувалися камери.

Наприклад, у тому ж Чортomlaку глибина Центральної гробниці становила 10,82 м і підземні камери були споруджені в суглинку при-

родної щільності, що забезпечувало відносну стійкість їх склепінь, а нижче — приблизно з глибини 12 м, як показали дві гідрогеологічні свердловини, пробурені на кургані, починався пливун (Алексеев, Мурзин, Ролее 1991, с. 319), прохід через який і нині пов'язаний зі значними технічними складнощами.

Показова ознака — площа підземних споруд. Якщо не зважати на курган Огуз, в якому поховальною спорудою був склеп, зведений на дні величезної (16,3 × 16,3 × 6,6 м) ями з кам'яних блоків, які добре обтесали (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 138), що абсолютно нехарактерно для курганів скіфської аристократії, досліджених на території північнопричорноморського Степу (безсумнівно, до його будівництва були залучені значні людські ресурси), то найбільшою поховальною спорудою у Степу є, мабуть, п'ятикамерна катакомба Центральної гробниці Чортomlaка (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 54—64).

Багатокамерні гробниці також були виявлені в курганах Козел<sup>6</sup> і Цимбалка (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 149). Двокамерна катакомба була зведена в Центральній гробниці Солохи (Манцевич 1987, рис. 4). Зафіксовані багатокамерні катакомби й у менших за висотою курганах: Мордвинівськом I, Мордвинівськом II та ін.

У деяких випадках у будівничих середніх за висотою курганів також спостерігається прагнення запровадити щось подібне, але трохи іншим способом. Так, під насипом Бердянського кургану було виявлено три основні й одночасні катакомби. Про це свідчить материковий викид із них, простежений на рівні похованого чорнозему (Мурзін, Фіалко 1988, с. 88), а це означає, що катакомби Бердянського кургану можуть розглядатися як аналогії багатокамерних гробниць Чортomlaка, Козла, Цимбалки, Солохи й ін.

Втім, Ю.В. Болтрик (Болтрик 2000) схильний вважати, що під насипами й інших «середніх» за розмірами курганів скіфської аристократії, зокрема, під насипом Гайманової Могили, також немає впускних поховань, а всі вони є основними, тобто за своїм планом вони подібні Бердянському кургану. Але такому припущенню суперечить, зокрема, чітко зафіксова-

<sup>5</sup> Вона досить значна в усіх похованнях скіфської аристократії — найбільша (12,5 м) зафіксована в Бердянському кургані (Мурзін, Фіалко 1998, с. 88).

<sup>6</sup> В.А. Іллінська і О.І. Тереножкін згадують про чотири камери в кургані Козел. Проте, як повідомив у приватному листі А.Ю. Алексеев, ґрунтуючись на архівних даних, він припускає, що Центральна гробниця Козла була п'ятикамерною, а її план був майже тотожний плану Центральної гробниці Чортomlaка.

на черговість поховань тієї ж Гаймановій Могилі (Бидзиля, Полин 2012, с. 57, рис. 41).

**Кількість слуг, похованих разом з основним покійним** не завжди можливо встановити через практично тотальне пограбування центральних могил. Їх найбільша кількість — не менш дев'яти, була зафіксована в Чортомлику (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 143, табл. 2).

Це ж стосується й **поховань коней**, які досить добре збереглися лише в окремих могилах. Тим часом, як справедливо зазначила М.О. Очир-Горяєва (Очир-Горяєва 2012, с. 454), у поховальних спорудах кочовиків степів Євразії кінські поховання були дорогим супровідним поховальним «інвентарем», відповідним статусу важливих транспортних тварин. На відміну від інших тварин, які також використовувалися в господарстві кочовиків, коні були показником соціального престижу покійного.

Якщо виходити із цієї тези, то до скіфських аристократів найвищого соціального рангу слід віднести останки осіб, що спочивають у центральних гробницях Чортомлика й кургану Козел (по 11 коней у трьох окремих кінських могилах).

Однак, це показник «спрацьовує» далеко не завжди. Так, в одному зі скіфських курганів-гігантів — Олександропольському (висота близько 21 м) поряд із центральною гробницею була виявлена лише одна кінська могила з похованням коня (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 136), а в кургані Чмирьова Могила, висота якого не перевищувала 6 м, поряд із впускною катакомбою знаходилася кінська могила з кістяками 10 коней (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 148).

Показовіший у цьому плані склад кінської вузди. Розкішні набори відповідали високому статусу похованої в цьому кургані людини (Очир-Горяєва 2012, с. 454). Проте, і в цьому випадку вловити певні закономірності не так уже й просто. У тому ж кургані Козел були відсутні золоті прикраси деталей вузди, а в Чмирьовій Могилі, наприклад, були виявлені розкішні кінські убори, серед яких були численні золоті, срібні та бронзові прикраси.

Ще більш розмитий такий показник як **«багатство поховального інвентарю»** на підставі кількості знайдених виробів із золота й срібла. По-перше, практично всі центральні поховання в курганах скіфської аристократії виявилися пограбованими в давнину з різною ступеню спустошення. По-друге, не зрозумілий принцип підрахунку — не ясно, чи слід вважати за одну одиницю й такі шедеври давнього юве-

лірного мистецтва як золотий гребінь із кургану Солоха, срібна амфора з кургану Чортомлик або пектораль з Товстої Могили, і невелику золоту нашивну бляшку. Крім того, чи слід вважати, скажімо, жіночий головний убір, декорований золотими пластинами й бляшками як одну одиницю або кожен його прикрасу враховувати окремо.

На наше прохання А.Ю. Алексеев підрахував кількість усіх золотих і срібних прикрас, знайдених у Центральній гробниці Чортомлика. За його приблизними даними вони становить 4030 золотих і 90 срібних виробів. Але яким чином це можна погодити з визначенням статусу похованої в ній особи, залишається зовсім неясним.

Загалом основні критерії соціального ранжирування курганів викладено в нижченаведеній таблиці за спостереженнями А.Ю. Алексеева (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 143, табл. 2):

Грунтуючись на цих й інших ознаках, видатні фахівці з археології й історії скіфів О.І. Тереножкін і В.А. Іллінська виділяли чотири кургани, котрі вони вважали поховальними пам'ятками верховних скіфських царів: Солоху, Чортомлик, Олександрополь і Огуз (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 124—139).

А.Ю. Алексеев схильний розширити цей список за рахунок Товстої Могили і Цимбалки. Це впливає з того, що один із цих курганів він вважає можливою усипальницею Атея — одного з найвидатніших царів Скіфії (Алексеев 2003, с. 276).

Варто сказати, що А.Ю. Алексеев присвятив цій темі — співвідношенню династичної історії Європейської Скіфії з еталонними пам'ятками скіфів не одне своє дослідження, підсумком яких є фундаментальна монографія (Алексеев 2003, с. 276), де відзначив, при цьому, всю делікатність цієї проблеми (Алексеев 2003, с. 279). По второваному А.Ю. Алексеевим шляху пішли й інші вчені, підходячи до цього питання більш прямолінійно. Про перипетії цього пошуку свідчать хоча б спроби ідентифікації гробниці одного із синів скіфського царя Ариапифа — Оріка (Кузнецова 2012). З цього приводу можна зазначити, що справа ця є, безумовно, цікава, але дещо нагадує ворожіння.

Але повернемося до теми нашої роботи. Цілком очевидно, що нині ми більш-менш упевнено можемо виділити пам'ятки кінця V—IV ст. до н. е., які вінчали піраміду скіфської влади (гробниці верховних скіфських царів) і її фундамент — поховання рядових скіфів.

Таблиця. Ієрархія пам'яток скіфської знаті IV ст. до н.е.

Пам'ятка	Кількість		Переважаючий матеріал прикрас зброї			Кількість		Висота насипу, м
	кінських могил	кістяків	золото	срібло	бронза	камер	«слуг»	
Чортомлик (центральне поховання)	3	11	+	+		5	Не менше 9	Близько 21
Козел	3	11		+	+	4 або 5	Не менше 3	14
Огуз (центральне поховання)	1	4	+			кам'яний склеп	Не менше 4	Близько 20—21
Цимбалка	1	6	+	+		3	Не менше 1	Близько 15
Солоха (впускне поховання)	1	5	+	+		1	3	Досипка з 15 до 18
Товста Могила	2	6	+	+		2	Не менше 3	8
Солоха (центральне поховання)	1	2	+			2	?	Близько 15
Олександрополь (первинне поховання)	1	1	+			1	?	Менше 21
Краснокутський	1	4		+		1	?	8,5
Лемешев	1	3		+	+	1	?	8,5
Мелітопольський (впускне поховання)	1	2			+	1	1	Досипка
Мордвинівський II	1	1			+	4	9	Близько 7
Башмачка	1	1			+	1		7,2
Мордвинівський I (центральне)						4	9	Менше 7

Що стосується проміжних конструкцій цієї піраміди — гробниць скіфської аристократії, то визначити соціальний статус похованих нині навряд чи можливо, та й сумнівно це зробити надалі<sup>7</sup>.

Не випадково В.А. Іллінська й О.І. Тереножкін (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 360) розділяли скіфські поховальні пам'ятки на царські кургани, кургани скіфської знаті, багатих скіфів і рядового населення без додаткової градації усипальниць скіфської знаті. У свою чер-

гу Б.М. Мозолевський (Мозолевський 1979, с. 229—230), підсумовуючи свої дослідження, широковідомого кургану Товста Могила, зазначив, що визначити соціальний статус основного похованого в ній поки передчасно, хоча він і близький до похованих у царських курганах.

Спробуємо розібратися, чим зумовлена подібна ситуація.

Однією з характерних рис удільної системи, притаманної практично для усіх ранньодержавних, точніше ранньофеодальних, утворень, як у кочівників, так і в осілих народів, було те, що всі їх великі підрозділи (у скіфів — це «царства» і номи) очолювали представники не однієї фамільної династії, а члени одного правлячого («золотого») роду. У зв'язку із цим існував досить специфічний порядок престолонаслідування, так звана удільно-лествична система. Це передбачало послідовне сходження до влади не по прямій лінії — від батька до сина, а по старшинству членів правлячого роду — від старшого брата — до молодшого й далі — до старшого племінника. Іншими словами, починаючи свою «службову кар'єру» з найбільш слабого і нечисленного ному, член «золотого роду» був теоретично спроможний через ряд проміжних ланок досягти найвищого щабля влади.

Така система мала досить велике практичне значення, оскільки виключала перехід влади

<sup>7</sup> Т.М. Кузнецова (Кузнецова 2009) запропонувала вважати археологічним маркером могил скіфських номархів бронзові казани малих розмірів і пов'язані з такими похованнями антропоморфні стели без зображення ритону. Що стосується казанів, ідея ця не нова, вона добре обгрунтована С.А. Плетнєвою на прикладі металевих казанів гунів та половців. У зв'язку з цим вона вважала, що невеликі казани були обов'язковим атрибутом саме «кошіїв» руських літописів, тобто кошових — зверхників великої родини — коша або аїла (Плетнєва 1982, с. 22—23; 2010, с. 139). Саме тому наполягати, що скіфські бронзові казани невеликих розмірів є ознакою саме поховань номархів, не має рації. Нечисленні й знахідки скіфських антропоморфних стел — згідно з даними В.С. Ольховського і Г.Л. Євдокимова (Ольховський, Евдокимов 1994, с. 41) на території Степового Причорномор'я виявлено 28 таких знахідок (включаючи самі стели і знахідки баз до них без стел) IV—III ст. до н. е. До того ж далеко не всі вони пов'язані з курганными комплексами.

до малолітнього спадкоємця, а також стримувала згубні для держави відцентрові тенденції, «прив'язуючи» власників уділів до центральної влади, на одержання якої, в ідеалі, міг розраховувати кожен (Гумилев 1959, с. 12; 1967, с. 56—58). Однак ідеальна схема далеко не завжди дотримувалася в реальному житті. Однією із причин була численність правлячого роду, що робило для багатьох його представників надію на досягнення верховної влади досить примарною. Це неминуче породжувало династичну боротьбу всередині правлячого роду, часом досить запеклу та криваву. Досить згадати історію князів-мучеників Бориса і Гліба, вбитих їхнім братом Святополком Окаянним.

У номадів на стійкість влади багато в чому впливав й настрій кочового співтовариства, оскільки зобов'язання кочової громади стосовно свого володаря, легітимність якого визначалася його приналежністю до «золотого роду» і сакралізацією його влади, передбачали, у свою чергу, і його певні зобов'язання щодо своїх підданих. Так, клятва номадів віддавати найціннішу частину здобичі своєму цареві або каганові, автоматично означала, що правитель був повинен забезпечити одержання такої здобичі і, відповідно, процвітання кочового суспільства (Хара-Даван 1992, с. 51—52). У випадку невиконання володарем своїх обов'язків або недостатнім їхнім виконанням перед кочовим співтовариством, номади могли задіяти надзвичайні заходи, тим більше, що претендентів на його місце вистачало — адже «золоті роди» були досить численними.

Оскільки кров представника правлячого роду вважалася священною, номади часто використовували такий простий спосіб, як відкочовка від нікчемного або жорстокого володаря під руку його більш щасливого родича. Це аж ніяк не було формою пасивного опору, оскільки життя номада за межами колективу означало не тільки його цивільну смерть, а часто й фізичну смерть в умовах ворожого середовища. Подібні приклади часто-густо зафіксовані в історії середньовічних кочовиків (Бисенбаев 2003, с. 131—133). Одним із найяскравіших є сумна історія Тахір-Хана, який нестриманістю свого характеру викликав обурення своїх емірів і воїнів. Унаслідок його піддані пішли від нього. Якщо на початку свого панування під його рукою було 40000 воїнів, то вірними йому залишилося лише близько тисячі (Тизенгаузен 1941, с. 215).

На жаль, через нестачу писемних джерел ми не маємо у своєму розпорядженні відповідні дані про подібні випадки у середовищі ранніх кочовиків. Однак вони явно мали місце,

у тому числі, як ми вважаємо, і у скіфів. Адже їхній царський рід також був дуже численним, про що свідчить характерна удільно-лествична система спадкування верховної влади, яка, як ми думаємо, мала місце в скіфській орді подібно іншим ранньокласовим утворенням (Мурзин 1990, с. 74—75).

Про те, що й у скіфів практикувалася зміна неугодних або безпорадних володарів, свідчать трагічні долі скіфського царя Скіла, покинутого скіфським військом заради його брата Октамада, що наказав потім стратити Скіла, а також скіфського принца Анахарсіса, що прийняв смерть від руки рідного дядька (Herod. IV, 76—80). Безсумнівно, усі ці палацові інтриги скіфів були пов'язані з боротьбою за владу усередині численного царського роду. Якщо врахувати, що пролиття царської крові було подією неординарною, легітимність цього, для годиться, була обґрунтована їх обвинуваченням у прихильності чужоземним звичаям і поклонінням чужоземним богам, що було рівносильне зраді своєму народу.

Якщо причиною вбивства царевича Анахарсіса його братом царем Савлієм було, як нам представляється, прагнення останнього передати владу своєму синові Іданфірсу — майбутньому переможцеві Дарія I, в обхід його дядька Анахарсіса, то в трагічній долі Скіла більшу роль зіграло невдоволення його оточення, насамперед — його особистої дружини, викликане, за офіційною версією, його поклонінням чужоземним богам, а насправді, найімовірніше, — розміром зібраної з ольвіополітів данини<sup>8</sup>, тобто ситуація, що нагадує ту, в якій опинився пізніше князь Ігор, що згадується літописцями під іменем Ігоря Старого, під час збору данини з древлян.

Відповідно, смерть Анахарсіса і Скіла була зумовлена, на нашу думку, не боротьбою еллінофільської партії та партії скіфських ортодоксів, існування яких усередині скіфського суспільства можна було б припустити, а боротьбою за верховну владу над Скіфією між найсильнішими претендентами.

Таким чином, у писемних джерелах зафіксовані, головним чином, ті імена скіфських володарів, які відрізнялися своєю харизмою й військовим талантом. Саме їм належать величні кургани, подібні Солосі, Чортомлику, Огузу й ін. Імена їх слабших суперників не зберегли-

<sup>8</sup> За авторитетною думкою Ю.Г. Виноградова (Виноградов 1989, с. 104) Ольвія у V ст. до н. е. знаходилася під протекторатом скіфів.



ся в пам'яті скіфів і, отже, не збереглися й у сувоях прадавніх рукописів, та й поховані вони, ймовірно, не з такою величною розкішшю.

У цьому зв'язку цікаве поховання, виявлене в центрі невеликого античного міста на північному узбережжі Чорного моря — Ніконія, якому протегував Скіл і де чеканилася монети з його іменем. Тут, у кам'яному склепі, виявленому «чорними археологами», ними були знайдені речі, що вцілилися після пограбування склепу у давнину. Серед них бронзове навершшя, увінчане скульптурою скіфського бога Папая, близько 750 золотих нашивних платівок, золоті окуття двох ритонів, що абсолютно не відповідає давньогрецьким поховальним традиціям.

За оригінальною думкою В.О. Рябової і І.П. Лежуха ([http://archaeology.kiev.ua/journal/020301/ryabova\\_lezhukh.htm](http://archaeology.kiev.ua/journal/020301/ryabova_lezhukh.htm)) цей склеп міг служити усипальницею Скіла, тіло якого його прихильники таємно, а отже без усіх належних царському сану почесностей, поховали в улюбленім його місті.

Досягнення влади серед нижчих прошарків зумовлювали як внутридинастична боротьба, так і настрої серед кочовиків даного підрозділу — «царства» або нома. На вибір їх проводирів не могла не впливати політика верховного царя, який, безумовно, прагнув закріпити вузлові позиції у військово-адміністративній системі не тільки за здібними воєначальниками й організаторами з численного роду, але й за найвідданішими йому особами. Оскільки верховний цар Скіфії брав безпосередню участь у розподілі владних повноважень, а також визначав, на нашу думку, межі кочовищ основних військово-адміністративних підрозділів скіфської орди — насамперед трьох «царств», володарі яких, у свою чергу визначали межі кочовищ підвладних їм номам, у скіфській ранньофеодальній державі не могла не виникнути система васально-ленних відношень.

Тому нам дуже імпонує думка видатного французького медієвіста М. Блока (Блок 2003, с. 434), згідно з яким у військовому стані (а до його числа належала практично вся чоловіча частина дієздатного населення скіфської орди) феодалні відносини будуються на основі покори і заступництва — «патронату» іншими словами, які й визначають розмір винагород сюзерена своїм васалам.

Оскільки скіфська держава була по суті експансіоністською, її головною функцією була зовнішня експлуатація підлеглих племен і народів прямим військовим грабежем, одержання вигоди від контролю над торговельними шляхами й, насамперед, накладення данини на упокорене землеробське населення Лісостепу (Хазанов 1975, с. 264). Частина номархів у цієї здобичі визначалася не тільки мірою їх військової доблесті, але й численністю нома, а також позицією останнього в соціальній структурі скіфської орди. Тому ступінь впливу й багатства номарха нечисленного нома, що входив до складу найменш привілейованого «царства» («крила») могли помітно відрізнитися від впливу й багатства номарха «головного царства» («центру») скіфської орди, очолюваного безпосередньо верховним царем Скіфії й об'єднуючим племена царських скіфів, що вважали всіх інших скіфів своїми рабами (Herod. IV, 20). Це не могло не позначатися на відмінностях у ступені розкоші поховального інвентарю таких номархів.

Різними були й масштаби поховальних пам'яток, оскільки трудові витрати на їх зведення визначалися, насамперед, числом осіб, підвладних тому або іншому номарху.

Навряд чи ми можемо зараз точно вловити всі ці нюанси, тому говорити про якісь певні критерії виділення поховань скіфських номархів серед значного масиву курганів скіфської аристократії, на нашу думку, було б надто самовпевнено.

*Акишев К.А.* Курган Иссык. — М., 1978.

*Алексеев А.Ю.* Хронография европейской Скифии. — СПб, 2003.

*Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991.

*Артамонов М.И.* Скифское царство // СА. — 1972. — № 3. — С. 56—67.

*Артамонов М.И.* Киммерийцы и скифы. — Л., 1974.

*Бидзиля В.И., Полин С.В.* Скифский царский курган Гайманова Могила. — К., 2012.

*Бисенбаев Асылбек.* Другая Центральная Азия. — Алматы, 2003.

*Блок М.* Феодалное общество. — М., 2003.

*Болтрик Ю.В.* Скифский курган как единый ансамбль // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 129—137.

*Болтрик Ю.В.* Социальная структура Скифии IV в. до Р.Х., отраженная в погребальных памятниках // Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona Tadeusza Sulimirskiego — Kraków, 2004. — S. 85—91.

- Болтрик Ю.В.* Территориальные центры Скифии // Причерноморье в античное и раннескифское время. — Ростов-на-Дону, 2013. — С. 193—202.
- Бунытян Е.П.* К вопросу о материально-технической базе кочевых обществ // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 109—124.
- Бунытян Е.П.* О формах собственности у кочевников // Археология и методы исторических реконструкций. — К., 1985. — С. 21—43.
- Бунытян Е.П.* Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV—III вв. до н. э. — К., 1985а.
- Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. — Алма-Ата, 1985. — Т. 2.
- Васильев Л.С.* Протогосударство—цифдом как политическая структура // НАА. — 1981. — № 6. — С. 157—175.
- Васильев Л.С., Стучевский И.А.* Три модели возникновения и эволюции докапиталистических обществ (к проблеме азиатского способа производства) // ВИ. — 1966. — № 5. — С. 77—90.
- Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса в VII—I вв. до н. э. — М., 1989.
- Граков Б.Н.* Скифский Геракл // КСИИМК. — 1950. — Вып. 34. — С. 7—18.
- Грантовский Э.А.* Индо-иранские касты у скифов // XXV Межд. конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. — М., 1960. — Отдельный оттиск.
- Гумилев Л.Н.* Удельно-лестничная система у тюрков // СЭ. — 1959. — № 3. — С. 11—25.
- Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. — М., 1967.
- Гуревич А.* Избранные труды. — Древние германцы. Викинги. — СПб, 2007. — Т. 1.
- Дискуссионные проблемы отечественной скифологии // НАА. — 1980. — № 5. — С. 102—130.*
- Жебелев С.А.* Северное Причерноморье. — М.; Л., 1953.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
- Карагодин А.И.* Дуальная организация у приволжских калмыков // СЭ. — 1984. — № 5. — С. 25—36.
- Кузнецова Т.М.* Археологические маркеры погребения номарха // Старожитності Сетепового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2009. — Т. XV. — С. 79—85.
- Кузнецова Т.М.* Бідолашний Орік // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 45—51.
- Курочкин Г.Н.* Гипотетическая реконструкция погребального обряда скифских царей VIII—VII вв. до н. э. и курган Аржан // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. — Кемерово, 1980. — С. 105—117.
- Манцевич А.П.* Курган Солоха. — Л., 1987.
- Маркс К.* К критике политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Изд. 2. — М., 1959. — Т. 13. — С. 1—167.
- Масанов Н.Э.* Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевых обществ. — Алматы; М., 1995.
- Мозолевський Б.М.* Товста Могила. — К., 1979.
- Мурзин В.Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990.
- Мурзин В.Ю.* Скифская проблема глазами автора. — К., 2014.
- Мурзін В.Ю., Фіалко О.Є.* Архітектура Бердянського кургану // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 82—93.
- Никифоров В.Н.* Восток и всемирная история. — М., 1975.
- Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л.* Скифские изваяния VII—III вв. до н. э. — М., 1994.
- Очир-Горяева М.А.* Древние всадники степей Евразии. — М., 2012.
- Павленко Ю.В.* Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан // Археологія. — 1990. — № 4. — С. 125—136.
- Плетнева С.А.* Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. — М., 1982.
- Плетнева С.А.* Половцы. — М., 2010.
- Равдоникас В.И.* Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья // ИГАИМК. — 1932. — Т. 12.
- Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977.
- Ростовцев М.И.* Эллинизм и иранство на юге России. — Пг., 1918.
- Ростовцев М.И.* Эллинизм и иранство на юге России. — М., 2002.
- Семенов-Зусер С.А.* Родовая организация у скифов Геродота // ИГАИМК. — 1931. — Т. 9. — Вып. 1.
- Смирнов А.П.* Скифы. — М., 1966.
- Стратанович Г.Г.* Военная организация триадного типа и ее судьбы // Проблемы алтаистики и монголоведения: М-лы Всесоюз. конф. — Вып. I: Серия литературы, фольклора и истории. — Элиста, 1974. — С. 220—230.
- Тереножкин А.И.* Об общественном строе скифов // СА. — № 2. — 1966. — С. 33—49.
- Тереножкин А.И.* Общественный строй скифов // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 3—28.
- Тизенгаузен В.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — М., Л., 1941. — Т. II.
- Хазанов А.М.* О характере рабовладения у скифов // ВДИ. — 1972. — № 1. — С. 159—170.
- Хазанов А.М.* Социальная история скифов. — М., 1975.

*Хара-Даван Э.* Чингиз—Хан как полководец и его наследие. Культурно-исторический очерк Монгольской империи 12—14 веков. — Алма-Ата, 1992.

*Шелов Д.Б.* Социальное развитие скифского общества // ВИ. — 1972. — № 3. — С. 63—78.

[http://archaeology.kiev.ua/journal/020301/ryabova\\_jezhukh.htm](http://archaeology.kiev.ua/journal/020301/ryabova_jezhukh.htm)

<http://www.marxism-leninism.narod.ru/Library/Marx/Marx3.htm>

*Надійшла 16.12.2014*

*В.Ю. Мурзин*

#### ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОГРЕБЕНИЙ СКИФСКИХ НОМАРХОВ

В нашем представлении, скифское общество было близко к раннефеодальному, которое отличалось многоукладностью. Впрочем, сочетание рабовладельческого и феодального укладов в различных ситуациях было неодинаковым. С нашей точки зрения, скифское общество было таким, где феодальный уклад явно превалировал. Также как и другие подобные общественные организации, оно, к тому же, усложнялось пережитками родоплеменного строя (например, основанная на вымышленном кровном родстве всех скифов родоплеменная структура скифской орды) и элементами рабовладения.

Поскольку роль верховного царя в распределении властных полномочий была далеко не последней, в скифском раннефеодальном государстве не могла не возникнуть вассально-ленная система, основанная на повиновении и покровительстве — иными словами «патронате», которая и определяет размер вознаграждений сюзерена своим вассалам.

Поскольку скифское государство было по своей сути экспансионистским, его главной функцией была внешняя эксплуатация подчиненных племен и народов в виде прямого грабежа, получения выгоды от контроля над торговыми путями и, прежде всего, наложения дани на покоренное земледельческое население Лесостепи.

Доля номархов в этой добыче определялась не только степенью их воинской доблести, но и численностью нома, а также положением последнего в социальной структуре скифской орды.

Поэтому и степень влияния и богатства номарха малочисленного нома, входившего в состав наименее привилегированного «царства» (крыла) могли очень заметно отличаться от влияния и богатства номарха в составе «главного царства» («центра») скифской орды, возглавляемого непосредственно верховным царем Скифии и объединяющим племена царских скифов, считавших всех прочих скифов своими рабами (Herod. IV, 20). Это не могло не сказываться на различиях в степени роскоши их погребального инвентаря.

Различными были и масштабы их погребальных сооружений, поскольку трудовые затраты на их возведение определялись, прежде всего, числом лиц, подвластных тому или иному номарху.

Едва ли мы можем сейчас точно уловить все эти нюансы, поэтому говорить о каких-то определенных критериях выделения погребений скифских номархов среди значительного массива курганов скифской аристократии, по нашему мнению, будет самонадеянно.

*V. Yu. Murzin*

#### PROBLEM OF ATTRIBUTION OF SCYTHIAN NOMARCHS' BURIALS

The author considers the Scythian society to be close to the early feudal one known by its multistructural nature. However, the combination of slave and feudal structure in different situations varied. From the author's point of view, the feudal way of life clearly prevailed in the Scythian society.

Moreover, as well as other similar social organizations, the Scythian society was complicated by remnants of the tribal system (for example, the tribal structure of the Scythian horde based on the invented kinship of all the Scythians) and the elements of slave ownership.

As far as the role of the supreme king in the distribution of powers was far from the latest, the vassal and fiefdom system based on the obedience and the protection, in other words «patronage», which determines the amount of remuneration of the suzerain to his vassals, couldn't fail to appear in the Scythian early feudal state.

Since the Scythian state was expansionistic in its essence, its main function was to exploit subordinated tribes and peoples by way of direct military plunder, by gaining benefits from the control over trading routes, and above all, by imposing the tribute on the conquered agricultural population in the Forest-steppe zone.

The share of nomarchs in this plunder was determined not only by their military valour, but also by the number of nome, as well as by the position of the latter in the social structure of the Scythian horde.

Therefore, the degree of influence and wealth of the nomarch of a scanty nome that was a part of the least privileged «kingdom» («wing») could differ very much from the influence and the wealth of the nomarch in the Scythian horde's «master kingdom» («centre») led directly by the supreme king of Scythia and uniting the Scythian king tribes, who considered all other Scythians as their slaves (Her., IV, 20). This couldn't but affected the differences in the degree of luxury of their burial items.

The standards of their burial structures were different, as far as labour costs in their construction were determined primarily by the number of persons subordinated to a particular nomarch.

We can hardly catch all the shades now; therefore, in the author's opinion, it would be too presumptuous to talk about some specific criteria for the allocation of the Scythian nomarch's burials among a significant array of barrows of the Scythian aristocracy.